

بازشناسی جایگاه مناره در معماری مساجد از نگاه فقه شیعه

امیر صادقی نژاد^۱، عباس مسعودی^۲ * (نویسنده مسئول)^۱ دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر، معماری و شهرسازی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران
^۲ استادیار گروه معماری، دانشکده هنر، معماری و شهرسازی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران

(تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۲۷)

چکیده

تعداد چشمگیری از عناصر و اجزاء مسجد مانند مناره را می‌توان مشاهده نمود که طی ادوار مختلف تاریخی، در مساجد با ظواهر و کالبدی متفاوت، نمایان و به کار گرفته شده است و به نظر می‌رسد با گذشت زمان به عنصر جدایی‌ناپذیر مسجد تبدیل گردیده است. مجموعه‌ای از تحلیل‌ها، نظر به پردازش‌ها و تفسیرهای گوناگون با نگرش‌های متفاوت پیرامون جایگاه مناره در معماری مساجد، از سوی معماران، پژوهشگران و محققان بیان شده است، اما در مورد نگرش فقه شیعه دوازده امامی به جایگاه مناره در معماری مساجد سخنی به میان نیامده است و این موضوع کماکان با نقاط مبهمی روبه‌روست. در حالی که قرن‌های متمادی است که مناره در مساجد به کار گرفته می‌شود، برخی از محققان تک مناره بودن را نماد مساجد اهل سنت و دو مناره بودن را نماد مساجد مذهب شیعه می‌پندارند. این پژوهش بر آن است که به بررسی ضرورت مناره در معماری مساجد از دیدگاه فقه شیعه دوازده امامی بپردازد. احکام فقه شیعه دوازده امامی از طریق تحقیق در قرآن، سنت، اجماع و عقل به دست می‌آید. از آنجا که بررسی همه منابع یاد شده در این پژوهش نمی‌گنجد به بررسی دو بخش قرآن و اجماع بسنده شده است. تحقیق حاضر از حیث موضوع تحقیق، بنیادی است و از دیدگاه روش تحقیق، کیفی محسوب می‌گردد. روش گردآوری اطلاعات پژوهش، کتابخانه‌ای است و شیوه آنالیز داده‌ها از نوع تحلیل محتوایی است. نتایج حاصل از این پژوهش نمایانگر وجوه اشتراک و افتراق در نگرش قرآن و اجماع به ضرورت ایجاد مناره در مساجد است. با توجه به تحلیل، تشریح و تفسیر آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه (قرآن) و تحلیل محتوای نگرش مراجع و فقهای معاصر و غیر معاصر (منظور؛ فقهای است که هم دوره با فقهای معاصر نیستند) مذهب تشیع (اجماع)، در مورد وجوب مناره در معماری مساجد، به طور کلی می‌توان گفت: از دیدگاه قرآن و فقهای غیر معاصر، مناره همخوانی لازم را با معماری مساجد ندارد. از دیدگاه فقهای معاصر، وجوب مناره در مساجد، مانعی ندارد؛ اما وجوب مناره و یا مناره‌های بلند و مرتفع در مساجد، مکروه دانسته شده است.

واژگان کلیدی: مناره، معماری مسجد، فقه شیعه دوازده امامی، قرآن، اجماع.

* E-Mail: masoudiabbas@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

در زمان پیامبر اسلام (ص) مساجد ساخته شده، کوچک و ساده بودند با دیواری به ارتفاع قامت یک انسان (جناتی، ۱۳۸۶: ۳۲ - ۳۳). سادگی در بنای مسجد چیزی است که از آغاز مورد توجه و تأکید اسلام بوده است. به بیان کلی می‌توان گفت، مساجد عصر پیامبر اسلام (ص) در عین سادگی بنا شده‌اند (کاظمی و کلانتری، ۱۳۹۰: ۴۲). پیامبر اسلام (ص) پیش از مبعوث شدن به پیامبری، سفرهای متعددی به شام داشت. دست کم در سفر دومی که در سن ۲۴ سالگی با سرمایه خدیجه (س) به شام رفت، کلیاتی از آن در ذهنش وجود داشت. (هشام، ۱۳۹۲: ۱۹۹). بی‌گمان وی در این سفرها که به قصد بازرگانی انجام می‌گرفت، معابد یهود و نصاری را از نزدیک دیده بود (اسحاق، ۱۳۵۶: ۸۱)، با این حال در ساختن مسجد از روش آنان تقلید نکرد؛ بلکه اصرار داشت بنای مسجد همچون خیمه حضرت موسی (ع) باشد (بیهقی، ۱۳۶۱: ۵۴۲). نخستین اقدام رسول الله (ص) در مدینه ساختن مسجد بود، پیش از آن، در قبا نیز مسجدی به دست پیامبر (ص) و با همراهی اصحاب آن حضرت ساخته شد. چنین اقدامی نشانه اهمیت نقش مسجد در اسلام است. رسول خدا (ص) به این دو مسجد بسنده نکرد و هر از چندی به میان طایفه‌هایی رفته، جایی نماز خوانده و آن مکان را به عنوان مسجد آنان تعیین می‌فرمود (جعفریان، ۱۳۸۲: ۲۶۸). بیهقی به روایت عبدالله بن عمر، اشاره می‌کند که مسجد مدینه دارای دیوارها و پایه‌هایی از خشت خام بود. (مصطفی، ۱۳۷۲: ۲۰۰). پیامبر اسلام به همراه دیگر صحابه؛ اعم از مهاجر و انصار، ابتدا پایه‌های مسجد را از سنگ چیده، سپس دیوارهای آن را با خشت‌های خامی که مسلمانان طبق دستور آن حضرت فراهم کرده بودند، ساختند (کاتب واقدی، ۱۳۷۴: ۲۳۹). ستون‌هایش را از تنه‌های درخت خرما قرار داده بودند و قسمتی از سقفش را با شاخه‌های نخل خرما پوشاندند (آگوست شوازی، ۱۳۹۵: ۲۰۰) و بخش زیادی از سقف آن بدون پوشش بود (هیگل، ۱۳۵۸: ۶۸۳). ابن رسته نیز اشاره می‌کند به هنگام ریزش باران، مسجد پر از گِل می‌شد (پاپادوپولوس، ۱۳۶۸: ۱۰). کف مسجدالنبی دارای پوششی از سنگریزه‌های کوچک بود و چون نمازگزاران باید بدون کفش وارد مسجد می‌شدند، رسم پوشاندن کف مسجد معمول شد. پیامبر نیز خود گاهی به هنگام نماز از زیرانداز (حصیر) استفاده می‌کردند (ابن نجار، ۱۴۲۷ق: ۱۶۹). پس از ساخته شدن مسجدالنبی به پیامبر (ص) پیشنهاد می‌شد تا سبک بنای آن را تغییر دهد و بنایی مجلل همچون آنچه در سرزمین شام آن روزگار متداول بود، بسازد؛ ولی پیامبر (ص) موافقت نمی‌فرمود (سمهودی، ۱۳۷۶: ۳۳۹؛ نوبهار، ۱۳۷۸: ۲۵۲). پیامبر اسلام نسبت به استوار ساختن مساجد و پیش‌بینی مورد نیاز آیندگان اهمیتی ویژه داشت (بیهقی، ۱۳۸۷: ۶۱۶). در سنن **ابوداود** به نقل از سلیمان بن سمره آمده است که: پیامبر (ص)

Archive of SID

فرمان می‌داد تا مساجد را خوب بسازیم و آن را پاک و پاکیزه نگه داریم (سجستانی، ۱۳۸۰: ۱۲۵). ایشان با وجود آگاهی از طرح کلیساها و کنیسه‌ها و همین‌طور امکان استفاده از این الگوها به هیچ وجه از آنها استفاده نکردند. در زمان پیامبر اسلام در طرح و ساخت مساجد، مناره وجود نداشته است. با توجه به نقل قول‌های امامان مذهب شیعه^۱، می‌توان دریافت که هیچ‌گونه توصیه‌ای بر استفاده از مناره نشده است. در این رابطه می‌توان به سخنی از امام عسکری (ع) نیز اشاره کرد. شخصی به نام ابوهاشم جعفری گفته است: نزد امام عسکری (ع) بودم. امام (ع) فرمود: هنگامی که قائم آل محمد قیام کند، فرمان می‌دهد تا مناره‌ها و مقصوره‌ها ویران شود. ابوهاشم می‌گوید: بی‌آنکه از امام (ع) سوال کنم، با خود گفتم چرا چنین شود؟ امام (ع) رو به من کرد و فرمود: ساختن مناره و مقصوره در مسجد بدعت است (شیخ طوسی، ۱۳۸۷: ۱۲۳). از ظهور اسلام تا پایان حیات پیامبر اسلام، مأذنه‌ها سقف مساجد بودند؛ اما اولین مأذنه‌ها در اسلام، مربوط به عصر امویان است. این مناره‌ها در اصل، دو برج از برج‌های قدیمی کلیسای شهر بود که به ویرانه مبدل شده بود و ولید، با دادن پولی به مسیحیان، این ویرانه را خریداری نمود و بر آن مسجدی بنا کرد. (حتی، ۱۳۸۰: ۳۴۰؛ النعیمی، ۱۹۸۸ ق: ۲۸۵).

ریشه یابی لغوی: اما آنچه که از تعریف مناره می‌توان به دست آورد بدین صورت تعریف می‌شود: در **غیث‌الله** گفته شده است: مناره نشانی که در راه از سنگ و خشت برپا کنند و در اصل لغت به معنی چراغ پایه باشد. ظاهراً وجه تسمیه، آن باشد که سابق برای راه یافتن مسافران، چراغی بر مناره می‌افروختند و مجازاً جای بلند اذان گفتن (رامپوری، ۱۳۹۳: فصل میم مع نون، ذیل ماده مناره). در **لسان‌العرب و مجمع‌البحرین** گفته‌اند: المنار و المناره: علم الطریق (ابن منظور، ۱۳۷۵: ذیل ماده نور؛ طریحی، ۱۳۷۵: ذیل ماده نور). در **منتهی‌الارب و مهذب‌الاسماء و اقرب‌الموارد** نیز آمده است: نشانی که در راه قرار دهند. **فرهنگ نظام** می‌گوید: منار - مناره: جای نور، برج ماندی که در مسجد سازند و موذن بر بالای آن اذان می‌گوید، نیز ستون یا برج ماندی که برای نشان راه و سرحد سازند (داعی‌الاسلام، ۱۳۶۵: ۲۲۵). این واژه هیچ‌گونه دلالت ضمنی به فراهان مردم به نماز ندارد و به معنی مکان نور و روشنایی است. بنابراین، از قدیم‌الایام مردم مناره را برای راهنمایی مسافران و سالکان راه و کلا به معنی نشانه و علامت راه به کار می‌برده‌اند (نجفی، ۱۳۸۱: ۶۳). در احادیث در بیشتر موارد منظور از مناره، اهل بیت (علیهم‌السلام) و در بعضی موارد قرآن کریم است (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۴۹). از بین سه واژه - مناره، صومعه، مأذنه - کاربرد واژه مناره یا منار بیش از همه متداول است. این کلمه با تلفظ مناره minaret از زبان ترکی وارد زبان انگلیسی شده است (هیلن برنند، ۱۳۹۳: ۱۳۲). کلمه مذکور هیچ نوع دلالتی، حتی به صورت ضمنی، برای دعوت به نماز ندارد. معنی اصلی این کلمه مکان نور یا آتش است. اینکه

اهداف پژوهش

هدف از این پژوهش، یافتن نگرش فقه شیعه دوازده امامی (قرآن و اجماع)، پیرامون وجوب مناره در معماری مساجد است.

پیشینه تحقیق

با استناد به مدارک موجود و به لحاظ سابقه تحقیق، باید یادآور شد که تاکنون تحقیق تخصصی مشابه در زمینه بازشناسی جایگاه مناره در معماری مساجد از نگاه فقه شیعه دوازده امامی صورت نگرفته است. در اکثر تحقیقات و کتب مرتبط، نظریات متفاوت و متناقضی پیرامون جایگاه مناره در معماری مساجد بیان و در بسیاری از پژوهش‌ها به نقل گزارش‌های متعدد تاریخی پیرامون مناره بسنده شده است؛ همچون: هیلن برند (۱۳۹۳) در کتاب معماری اسلامی، شکل، کارکرد و معنی، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی؛ هیلن برند (۱۳۹۴) در کتاب هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی؛ کی.ای.سی. کرسول (۱۳۹۳) در کتاب گذری بر معماری متقدم مسلمانان، ترجمه مهدی گلچین و ریچارد اتینگهاوزن، الگ گرابر (۱۳۹۶) در کتاب هنر و معماری اسلامی، ترجمه یعقوب آژند. در هیچ‌یک از کتب و مقالات موجود و مکتوب به اثبات و یا رد جایگاه مناره در معماری مساجد با استفاده از منابع فقه شیعه دوازده امامی به صورت تحلیلی، تفسیری و تخصصی اشاره‌ای نشده است و به ذکر مسائلی از قبیل مناره‌های نخستین، شکل مناره‌های نخستین و مناره در سرزمین‌های گوناگون و متفاوت قبل و بعد از تاریخ اسلام و دیدگاه نویسنده پیرامون مناره پرداخته شده است.

مبانی نظری پژوهش

با ظهور دین اسلام در مکه و پس از هجرت به مدینه، دولت اسلامی به وسیله پیامبر اسلام (ص) تأسیس گردید. پیامبر خدا (ص) در نخستین روز ورود به مدینه به ساختن مسجدی پرداخت (پیش از آن، در قبا نیز مسجدی به دست ایشان ساخته شد) که نخستین تجربه جمعی اعراب در معماری مسجد بود. حضرت رسول (ص) در حقیقت طراح مسجد و به عبارتی ناظر و همکار در معماری آن محسوب می‌شوند؛ زیرا ایشان با دستان مبارک خود، خطی روی زمین به صورت مستطیل کشیدند و حد مسجد را تعیین کردند. به نظر چنین می‌رسد که نوع و میزان عقاید، احکام و مضامین دین اسلام به طور اعم و مذهب شیعه به طور اخص، می‌تواند در فرهنگ به طور اعم و در مساجد به طور اخص، باز نمودی ویژه یابد که در این میان، در دین اسلام و مذهب تشیع که مبتنی بر جهان بینی خاص است، این باز نمودها روایتگر تفکرات، احکام و اعتقادات مذهبی وابسته به دین اسلام و جهان بینی خاص آن است که در تصویر و تجسیم کالبدی مساجد خود را به نمایش می‌گذارد. تحقیق و پژوهش در رابطه با

در معنای متفاوت به لحاظ زبان‌شناسی از یک ریشه هستند به هیچ وجه جای تعجب ندارد، که از افعال متنوعی که با ماده ن.و.ر. صرف می‌شوند چنین استنباط می‌گردد که معنای اصلی باید نور باشد. این کلمه در عربستان پیش از اسلام به مکان بلندی اطلاق می‌شد که از فراز آن علائمی توسط دود یا آتش ارسال می‌شده است. (هیلن برند، ۱۳۹۳: ۱۳۲). علاوه بر این، برج‌های استوانه‌ای متصل به قلاع اسلامی واقع در طول بخش‌هایی از ساحل آفریقای شمالی، نه تنها به عنوان چراغ خانه و محل دیده‌بانی مورد مصرف داشته‌اند، بلکه عملاً مناره نیز نامیده می‌شده‌اند. از این رو جای تعجب نیست که کلمه مذکور از نقطه نظر ریشه لغوی، مشتق از لغت عربی نور باشد. واژه مناره با پیوندی این چنینی که با کلمه نور دارد، به عنوان پایه تفسیر نمادین از مناره به عنوان تجلی‌گاه انوار الهی یا صورتی از اشراق روحانی به کار برده شده است (هیلن برند، ۱۳۹۳: ۱۳۳). از واژه مناره به طور عام‌تر برای علامت‌های پست نگهبانی، نشانه مرزی و برج‌های دیده‌بانی که حتی همراه با آتش و نور هم نبوده، استفاده شده است. از طرف دیگر پیوندی که کاربری کلمه مناره با نور و آتش دارد، به طور اخص در معنای چراغ خانه و چراغدان نیز مورد مصرف پیدا می‌کند. می‌توان بحث مناره را چنین خلاصه کرد که واژه مناره دو مفهوم متمایز «نور یا آتش» و «نشان» را به هم پیوند می‌دهد که هیچ‌یک از این مفاهیم در آیین عبادی اسلامی جایی ندارند (هیلن برند، ۱۳۹۳: ۱۳۳).

فقه شیعه دوازده امامی: فقه، دانشی اسلامی برای به دست آوردن احکام عملی یا تکالیف دینی است. فقه در لغت به معنای فهم، علم و زیرکی به کار رفته است. احکام فقه شیعه از طریق استدلال در منابع چهارگانه به دست می‌آید که عبارت‌اند از: ۱. قرآن؛ بدون شک قرآن اولین منبع احکام و مقررات اسلام است. البته آیات قرآن منحصر به احکام و مقررات عملی نیست. ۲. سنت؛ سنت یعنی گفتار یا کردار یا تأیید معصوم. بدیهی است که اگر در سخنان رسول اکرم یک حکمی بیان شده باشد و یا ثابت شود که رسول اکرم عملاً وظیفه‌ای دینی را چگونه انجام می‌داده است و یا محقق شود که دیگران برخی وظایف دینی را در حضور ایشان به گونه‌ای انجام می‌دادند و مورد تقریر و تأیید و امضاء عملی ایشان قرار گرفته است، یعنی ایشان عملاً با سکوت خود صحه گذاشته‌اند، کافی است که یک فقیه بدان استناد کند. (مظفر، ۱۳۸۶: ۸۱). ۳. اجماع؛ اجماع یعنی اتفاق آراء علماء مسلمین در یک مسئله. ۴. عقل؛ حجیت عقل از نظر شیعه به این معنای است که اگر در موردی عقل یک حکم قطعی داشت، آن حکم به حکم اینکه قطعی و یقینی است حجت است (جنتانی، ۱۳۷۰: ۷۷؛ مطهری، ۱۳۸۸: ۳۴-۳۶). فقه شیعه، از ابتدای اسلام دوره‌های متعددی را سپری کرده است که هر یک مشخصات و ویژگی‌های خاصی دارد، زمان حیات پیامبر (ص) را عصر تشریح می‌گویند.

ترجمه فارسی: مشرکان حق ندارند مساجد خدا را آباد کنند در حالی که به کفر خویش گواهی می دهند! آنها اعمالشان نابود (و بی ارزش) شده و در آتش (دوزخ)، جاودانه خواهند ماند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۱۳۱).

۲. آیه ۱۸ سوره توبه

متن عربی: **إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ**

ترجمه فارسی: مساجد خدا را تنها کسانی باید آباد کنند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند و نماز را به پا داشته و زکات می پردازند و جز از خدا نمی ترسند. امید است که آنان از ره یافتگان باشند^۸ (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۱۳۱).

تفسیر آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه: ساخت مسجد در صلاحیت همه کس نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۳۷۵).

هدف آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه:

الف) حق طرح و ساخت مساجد: مشرکان با اینکه صریحاً به کفر خود گواهی می دهند و گواهی آنها بر کفر خودشان هم از لایه لای سخنانشان آشکار است و هم از لایه لای اعمالشان، حق ندارند مساجد خدا را آباد کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۳۷۶). قرآن برای جلوگیری از هرگونه سوء استفاده مشرکان، حق ساخت مساجد را از مشرکان سلب کرده و فرموده: ما کان للمشرکین ان یعمروا مساجد الله شاهدین علی انفسهم بالكفر: مشرکان حق ساخت مساجد خدا را ندارند.

ب) طرح و ساختن مساجد شرایطی دارد: برای آن پنج شرط مهم بیان می دارد، شرط اول و دوم: ایمان به خدا و روز قیامت، سوم و چهارم: نماز را برپا دارد و زکات را بدهد. سرانجام به آخرین شرط اشاره کرده، می گوید: «و جز از خدا ترسند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۳۷۷-۳۷۶؛ احمدیان، گندمی، آیتی، ملایی، بزرگی، ۱۳۹۶: ۵۴).

بررسی و تحلیل جدول شماره ۱: با توجه به تفسیر آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه، که صلاحیت طرح و ساخت مسجد را برای همه کس قائل نیست، در این بخش به بررسی و تحلیل دو مسئله خواهیم پرداخت: ۱. مسئله صلاحیت ۲. مسئله ساخت مسجد.

۱. مسئله صلاحیت: با توجه به تفسیر آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه حق ساخت مساجد از نظر خداوند منحصرراً در اختیار افرادی است که دارای شرایط پنج گانه هستند: ۱. ایمان به خدا ۲. ایمان به روز قیامت ۳. نماز گزاردن ۴. زکات دادن ۵. تنها از خدا ترسیدن.

۲. مسئله ساخت مسجد: می دانیم ساخت مسجد شامل کلیه مراحل طرح، ساخت و اجرای آنچه مربوط به درون و برون مسجد است، می باشد که شامل عناصر، اجزا و کالبدی که به وجود آورنده مسجندند، خواهد بود؛ بنابراین می توان گفت: شکل گیری و ساخت مناره در مسجد نیز از جمله مواردی است که بخشی از ساخت مسجد محسوب می شود و این موجب شده است که این سوال به

مساجد دین اسلام و همین طور بررسی و پژوهش پیرامون عناصر و اجزاء مرتبط با مسجد، مورد توجه محققان و پژوهشگران بوده است، اما همیشه با نقاط مبهمی روبه رو بوده است. لذا هدف اصلی از بررسی و تحلیل جایگاه مناره در معماری مساجد از نگاه فقه شیعه دوازده امامی، دستیابی به نگرش فقه شیعه پیرامون وجوب مناره در معماری مساجد است تا بتوان با این تفسیر و تحلیل، بسیاری از پرسش ها و ابهامات را پاسخ داد.

روش انجام پژوهش

نوع تحقیق حاضر از حیث موضوع، بنیادی است و از حیث روش تحقیق، کیفی محسوب می گردد. بخش اصلی داده های این مقاله مستخرج از منابع کتابخانه ای بوده است. روش جمع آوری اطلاعات مبتنی بر مرور و بررسی دقیق مقالات و کتب مرتبط از طریق جست و جوی هدفمند کتابخانه ای و جست و جوی منابع الکترونیکی و بانک های اطلاعاتی برای به دست آوردن مقالات و کتب بوده است. شیوه آنالیز داده ها از نوع تحلیل محتوایی است. در بخشی از مطالعات کتابخانه ای، به بررسی نظریات علماء، فقها و محققان مذهب شیعه، محققان و مورخان جهان اسلام و محققان غربی درباره ساخت مساجد زمان پیامبر اسلام، زمان شکل گیری مناره در مساجد، چگونگی پیدایش مناره پرداخته شده و در نهایت منابع فقه شیعه (که در این پژوهش به دلیل عدم امکان بررسی چهار بخش منابع فقه شیعه، به بررسی دو بخش قرآن^۳ و اجماع^۴ بسنده شده)، بررسی و تحلیل شده است. در بخش استناد به قرآن به مهم ترین و موثرترین آیات قرآن در زمینه حق طرح و ساخت مساجد و شرایط ساخت مساجد در سوره توبه، بررسی و تحلیل آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه پرداخته شده و در نهایت در خصوص اجماع، به عنوان یکی دیگر از منابع فقه شیعه، پاسخ استفتائات مراجع معاصر و غیر معاصر مذهب شیعه در زمینه وجوب مناره در معماری مساجد بررسی شده است.

بررسی و تحلیل وجوب مناره در معماری مساجد از نگاه فقه شیعه دوازده امامی (قرآن و اجماع)

بخش اول: قرآن

بررسی و تحلیل آیات قرآن^۵

اولین و مهم ترین منبع فقه شیعه کتاب خداوند (قرآن) است. آنچه در این نوشتار به عنوان قرآن مورد استناد قرار گرفته، آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه است. این آیات مهم ترین آیات قرآنی در مورد حق طرح و ساخت مساجد و شرایط ساخت مساجدند که به تفصیل مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

تحلیل و تفسیر آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه

۱. آیه ۱۷ سوره توبه

متن عربی: **مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ**

جدول شماره ۱: تحلیل و تفسیر آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه

متن عربی	ما كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يُعْمَرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنفُسِهِم بِالْكَفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ	آیه ۱۷ سوره توبه
ترجمه فارسی	مشركان حق ندارند مساجد خدا را با آنكه به صراحت بر كفر خویش گواهی می دهند، آباد كنند. آنان كارهایشان (به خاطر بی ایمانی) تباہ شده است و در آتش، جاودان خواهند بود.	
متن عربی	إِنَّمَا يُعْمَرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ أَمْنٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ	آیه ۱۸ سوره توبه
ترجمه فارسی	مساجد خدا را تنها کسانی باید آباد کنند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند و نماز را به پا داشته و زکات می پردازند و جز از خدا نمی ترسند. امید است که آنان از ره یافتگان باشند.	
	ساخت مسجد در صلاحیت همه کس نیست.	تفسیر آیات ۱۸ - ۱۷ سوره توبه
حق طرح و ساخت مساجد	خداوند حق ساخت مساجد را از مشركان سلب کرده است. بنابراین می توان گفت مشركان حق ساختن مساجد خداوند را ندارند.	هدف آیات ۱۸ - ۱۷ سوره توبه
طرح و ساختن مساجد شرایطی دارد	کسانی حق ساختن مساجد را دارند که دارای شرایط ایمان به خدا و به روز قیامت، نماز گزاردن، زکات دادن و تنها از خدا ترسیدن، باشند.	

مأخذ: نگارندگان

۲. نظریات مربوط به زمان شکل گیری مناره در مساجد (الف) علماء و فقهای مذهب شیعه: شیخ طوسی نقل می کند: از موسی بن جعفر (ع) پیرامون استحباب اذان بر مناره سوال شد، جواب داد: همانا برای رسول اکرم (ص) بر روی زمین اذان می گفتند و در آن زمان مناره ای نبود (شیخ طوسی، ۱۳۶۴: ۳۰۷). همچنین علامه مجلسی نقل می کند: مسجد رسول خدا (ص) مناره نداشت و بلال بر زمین اذان می گفت (علامه مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۱۱).

(ب) محققان و مورخان جهان اسلام: مقریزی بنای نخستین مناره را به معاویه نسبت داده است که آن را به تقلید از برج های کلیساهای دمشق ساخته بود (مقریزی، ۱۳۳۸: ۱۹۱). در دوره امویان، با رشد روحیه تجمل پرستی و انتقال مرکز خلافت به دمشق خلفای بنی امیه نیاز به برپایی مساجد پرشکوه و شامخ که از معابد و کلیساهای مسیحیان کمتر نباشد را در خود احساس کردند، مساجدی ساختند با مناره ها و ایوان هایی بزرگ و ستون هایی بلند و محراب هایی شگفت و تزئیناتی اشرافی (بطوطه، ۱۳۶۱: ۷۵). ساختن مناره پیش از دوره اموی معمول نبود و طرح آن از روی برج هایی است که به عبادتگاه های شام وابسته بود. (علام، ۱۳۸۲: ۲۴).

(ج) محققان غربی: به اعتقاد کرسول، اندیشه احداث مناره، نخستین بار در زمان خلافت بنی امیه در شام پدید آمد. از آنجا که دمشق مرکز خلافت بنی امیه و مسجد این شهر با برج های قطور واقع در چهار گوشه حیاط آن، در واقع باقیمانده یک معبد حیاط دار دوران پیش از اسلام بوده است، لذا کرسول احتمال می دهد که آنچه بعدها در فسطاط احداث گردید، الهام گرفته از الگوی دمشقی آن است؛ زیرا به عقیده او مؤذنان دمشقی از این برج های بر جای مانده از معبد قدیمی برای گفتن اذان استفاده می کردند. فرضیه او در ظاهر با عنایت به احداث برج هایی در چهار گوشه مسجد مدینه طی مرمت این بنا در دهه اول قرن هشتم میلادی تأیید می گردد (ام. بلوم، ۱۳۸۱: ۱). کورت فریشلر معتقد است قتیبه بن مسلم بن مسلم (که به گمان ایشان مبتکر مناره

ذهن متبادر شود که: مناره از ابتدا و همزمان با پیدایش مسجد به وجود آمده است؟ و یا در طی گذشت زمان به مساجد الحاق گردیده است؟ پاسخ به این دو پرسش نیازمند پاسخ به دو مسئله است: ۱. پیدایش مناره در تاریخ ۲. زمان شکل گیری مناره در مساجد.

۱. نظریات مربوط به منشأ پیدایش مناره در تاریخ (الف) محققان مذهب شیعه: غفاری در خصوص مناره معتقد است منارات از علائم معابد معجوس و یا آتش پرستان است (غفاری، ۱۳۸۶: ۳۰۷).

(ب) محققان غربی: باتلر و تیرش، پیدایش مناره را حاصل تأثیر چراغ های دریایی قدیمی به ویژه فانوس دریایی اسکندریه و یا ستون های یادبود متعلق به دوران باستان می دانند. هارتمن و گوتهیل، پیدایش مناره را مبتنی بر پیشینه کاربرد علائم حاصل از آتش (نار) توسط اقوام بدوی سامی دانسته و ساختار شکلی آن را متأثر از ساختمان زیگورات های بین النهرین باستان پنداشته اند. استرترژیگوسکی و دیمز، مناره را مشابه المان های به کار رفته توسط تمدن های آسیای میانه به عنوان نمودی از ارکان هستی دانسته و لذا ساختمان آن را اشتقاقی از ساخته های اقوام هند و آریایی باستان می دانند. نمونه این گونه ستون های مذهبی را می توان در دیرک های ساخته شده از تنه درختان صنوبر دید که ساکنین دره های هیمالیا آنها را به عنوان نمادی از پروردگار در مقابل معابد چوبی خود برپا می داشتند (ام. بلوم، ۱۳۸۱: ۳).

ارنست کونل معتقد است احتمال می رود که مسلمانان مناره را به تقلید از برج های آژیر بابل یا روم ساخته باشند (کونل، ۱۳۶۸: ۱۳). اتینگهاوزن و گرابر معتقدند که سوریه و یا مصر خاستگاه مناره بوده است (اتینگهاوزن، گرابر، ۱۳۹۶: ۲۸). کرسول معتقد است مناره در برخورد مسلمانان با برج های کلیساهای شام پدید آمد و سپس در سرتاسر قلمرو آن روز اسلام بسط یافت (ام. بلوم، ۱۳۸۱: ۱). منشأ مناره که تقریباً به طور همزمان در مصر و عراق پیدا شد، می توانست شام باشد (هیلن برن، ۱۳۹۳: ۱۳۰).

Archive of SID

هنگامی که موذن محمد(ص) مومنان را از بالای بام خانه به نماز فرا می خواند جایگاهی خاص برای او در نظر نگرفته بودند. اتینگهاوزن و گرابر در کتاب هنر و معماری اسلامی در فصل دوم، «امویان و هنر آنها»، به تشریح نخستین مناره در تاریخ اسلام می پردازند: نخستین مناره در حقیقت در مناطقی با جمعیت مسلط غیر مسلمان ظاهر شد و شکل آن از اشتیاق نخستین مسلمانان برای فراخوانی همدمان پراکنده در سرتاسر شهر به نماز و نیز از حضور مراکز جدید اسلامی در شهرهای کهن، مایه می گرفت (اتینگهاوزن، گرابر، ۱۳۹۶: ۲۸-۲۷).

جمع بندی بخش اول

در بررسی و تحلیل جدول شماره ۱ به دو مسئله: الف. مسئله صلاحیت طرح و ساخت مسجد ب. مسئله ساخت مسجد پرداخته و در بررسی و تحلیل جدول شماره ۳ و ۲ به دو مسئله: الف. پیدایش مناره در تاریخ ب. زمان شکل گیری مناره در مساجد پاسخ داده شد و در ادامه در جدول شماره ۴ به جمع بندی نظریات مربوط به منشأ پیدایش مناره و نظریات مربوط به زمان شکل گیری مناره در مساجد پرداخته شد. با توجه به تحلیل ها و تفسیرهای انجام گرفته، به دو نکته بسیار مهم دست خواهیم یافت:

الف) پیدایش مناره با توجه به منابع متقن تاریخی^۱ به قبل از ظهور دین اسلام باز می گردد. ب) از نگاه بیشتر پژوهشگران، محققان و تحلیل گران تاریخ هنر و معماری اسلامی، از زمان دولت بنی امیه (که دارای بزرگ ترین قلمرو در تاریخ اسلام است. بنی امیه اولین خاندان در طول تاریخ اسلام بودند که شبیه به پادشاهان حکومت کردند. پایتخت آن دمشق بود و آغاز کار این دولت در تاریخ ۴۱ هـ (۶۶۲ م) بود و در ۱۳۲ هـ (۷۵۰ م) پایان یافت)، مناره به طرح معماری و ساخت مساجد اضافه گردید.

در مساجد است) در زمان خلافت ولید بن عبدالملک (ششمین خلیفه اموی) ساختن مناره در مساجد را از چینی ها آموخت. چینی ها در شهرهای خود مناره های بلند می ساختند و همواره دیده بانی بالای مناره، شهر را از نظر می گذراند تا در هر لحظه که حریقی به وجود می آمد، زود جلوی حریق را بگیرند (فریشلر، ۱۳۶۹: ۵۴۷). قدیمی ترین تاریخی را که برای ایجاد مناره در معماری مساجد بیان کرده اند، سال ۴۴ و ۴۵ هجری است. بلاذری در این مورد می نویسد که در این سال زیاد بن ابیه، والی بصره، برای مسجد جامع این شهر مناره ای به شکل مناره های کنونی از سنگ احداث کرد. مناره از زمان ولید بن عبدالملک در معماری جهان اسلام ظاهر شد و مسجد جامع دمشق هم به عنوان نقطه عطف معماری زمان ولید بن عبدالملک محسوب می شود. به طور دقیق نمی توان گفت که ولید از بنای مسیحی قدیم چه مقدار در مسجد خویش باقی گذاشت؛ ولی دو مناره جنوبی همان برج هایی است که به کلیسای قدیم پیوسته بود (حتی، ۱۳۸۰: ۳۴۰). در زمان پیامبر خبری از چیزی مانند مناره نبود و هنگامی که او و یارانش به مدینه رسیدند، به قول ابن هشام، بی هیچ فراخوان پیشینی به نماز ایستادند؛ اما شنیده بودند که یهود بوقی از شاخ قوچ دارند و مسیحیان ناقوسی. آنان نیز برای کار خود چنین چیزی می خواستند. چنین بود که محمد(ص) بلال را گفت تا اذان بگوید و او هم همیشه از بلندترین بام محل اذان می گفت (کرسول، ۱۳۹۳: ۵). به اعتقاد هیلمن برند، بر اساس محتوای متون، اولین مناره در زمان خلافت معاویه به سال ۶۶۸/۴۵ توسط زیاد بن ابیه حاکم عراق ساخته شد. این مناره یک برج سنگی بود که متناسب با وضع مسجد بصره به آن اضافه شد (هیلمن برند، ۱۳۹۳: ۱۳۰). اتینگهاوزن و گرابر معتقدند،

جدول شماره ۲: نظریات مربوط به منشأ پیدایش مناره

نتیجه گیری	نظریه	نام
مناره از جنبه تاریخی یک پدیده قدیمی است که تاریخ، سابقه آن را به قبل از اسلام برمی گرداند	منارات از علائم معابد مجوس و یا آتش پرستان است.	غفاری
	پیدایش مناره حاصل تأثیر چراغ های دریایی قدیمی به ویژه فانوس دریایی اسکندریه و یا ستون های یادبود متعلق به دوران باستان است.	باتلر و تیرش
	پیدایش مناره مبتنی بر پیشینه کاربرد علائم حاصل از آتش (نار) توسط اقوام بدوی سامی است.	هارتمن و گوتهیل
	مناره، مشابه المان های به کار رفته توسط تمدن های آسیای میانه به عنوان نمودی از ارکان هستی بوده و لذا ساختمان آن اشتقاقی از ساخته های اقوام هند و آریایی باستان است.	استرترزیگوسکی و دیمز
	احتمال می رود که مسلمانان آن را به تقلید از برج های آژیر بابل یا روم ساخته باشند.	ارنست کونل
	منشأ مناره می توانست شام باشد.	هیلمن برند
	در برخورد مسلمانان با برج های کلیساهای شام پدید آمد.	کرسول
	سوریه و یا مصر خاستگاه مناره بوده است.	اتینگهاوزن و گرابر

مأخذ: نگارندگان

جدول شماره ۳: نظریات مربوط به زمان شکل‌گیری مناره در مساجد

نام	نظریه	نتیجه‌گیری
علماء و فقهای مذهب شیعه	شیخ طوسی	از نگاه اندیشمندان و محققان مناره از زمان دولت امویان به مساجد الحاق گردید. به طور کلی می‌توان زمان شکل‌گیری مناره در معماری مساجد را منسوب به بنی‌امیه دانست.
	علامه مجلسی	
محققان و مورخان جهان اسلام	مقریزی	
	ابن بطوطه	
	نعمت اسماعیل‌علام	
محققین غربی	کرسول	
	کورت فریشلر	
	فیلیپ خوری حتی	
	هیلن برند	
	انتینگهاوزن و گرابر	

مأخذ: نگارندگان

جدول شماره ۴: جمع‌بندی نظریات مربوط به منشأ پیدایش مناره و نظریات مربوط به زمان شکل‌گیری مناره در مساجد

نام	محققان و پژوهشگران	نتیجه‌گیری
نظریات مربوط به منشأ پیدایش مناره	غفاری، باتلر و تیرش، هارتمن و گوتهیل، استرترزیکوسکی و دیمز، ارنست کونل، هیلن برند، کی.ای.سی. کرسول، انتینگهاوزن و گرابر	منابع معتبر تاریخی ابداع و آفرینش مناره را قبل از اسلام دانسته‌اند.
نظریات مربوط به زمان شکل‌گیری مناره در مساجد	شیخ طوسی، علامه مجلسی، مقریزی، ابن بطوطه، نعمت اسماعیل‌علام، کورت فریشلر، فیلیپ خوری حتی، هیلن برند، کی.ای.سی. کرسول، انتینگهاوزن و گرابر	با تحلیل منابع تاریخی، می‌توان دوره بنی‌امیه را زمان الحاق مناره به مساجد دانست.

مأخذ: نگارندگان

«کسانی که فکر می‌کنند می‌توانند بدون داشتن چیزی، آن را به دیگری بدهند، با منطق مخالفت دارند. من می‌خواهم جایی را بسازم که تمام حس و حال و عملکرد یک امر ویژه، به نام نماز، در آن اتفاق بیفتد و خودم هم هیچ شناسایی و اعتقادی نسبت به آن ندارم؛ مسلم است که این عمل بی‌معنا خواهد بود» (حجت، ۱۳۸۶: ۱۳۲). بنابراین می‌توان گفت، با توجه به تحلیل و تفسیر آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه که حق طرح و ساخت مساجد از نظر خداوند منحصرراً در اختیار کسانی است که دارای شرایط ویژه هستند (ایمان به خدا و روز قیامت، نماز گزاردن، زکات دادن، تنها از خدا ترسیدن). (سیفیان، ۱۳۷۹: ۱۰۷). بنابراین تمامی مراحل و امور مربوط به طرح و ساخت مسجد و عناصر و اجزاء مرتبط با مسجد، تعمیر و آبادانی مسجد باید توسط افرادی صورت گیرد که دارای تمامی شرایط پنج‌گانه ذکر شده باشند.

بدیهی است از منظر فقه شیعه دوازده امامی و با تحلیل، تفسیر و استنتاج از آیات مرتبط قرآن (آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه)، بنی‌امیه شرایط پنج‌گانه ذکر شده در آیه ۱۸ سوره توبه و همین‌طور صلاحیت طرح و ساخت مسجد و عناصر و اجزاء مرتبط با مسجد را دارا نیست. پیامبر اسلام درباره بنی‌امیه می‌گویند: اول کسی که سنت مرا تغییر می‌دهد مردی از بنی‌امیه است (مغربی، ۱۳۸۷: ۱۵۶). وقتی از امام حسین (ع) درباره بنی‌امیه سوال کردند، ایشان فرمودند: ما و آنان دو دشمنی هستیم که نزاعمان بر سرمسئله خداست (شریف قرشی، ۱۳۸۰: ۲۳۴). آیه ۱۸ سوره توبه بر اهمیت جنبه‌های معنوی معماری مسجد تأکید می‌کند. در واقع تنها کسانی می‌توانند ویژگی‌ها و جنبه‌های خاص معنوی را در معماری مسجد رعایت کنند که خود از نزدیک و به طور کامل با این مفاهیم آشنا بوده و آنها را تجربه کرده باشند (حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۴۹-۴۸). حجت درباره نقش اعتقاد طراح در معماری مسجد می‌گوید:

پاسخ استفتائات^{۱۱} مراجع و فقهای مذهب تشیع در مورد ضرورت ساخت مناره در مساجد را می‌توان به دو بخش اعلام نظر فقهای معاصر و غیرمعاصر (منظور: فقهای است که هم عصر با فقهای معاصر نیستند) تقسیم کرد.

۱. فقهای غیر معاصر

در این بخش توضیح دو مطلب مطلب ضروری است؛ مورد اول: استفتا در لغت، مصدر باب استفعال و به معنای درخواست فتوا است و در اصطلاح، عبارت است از آنکه مقلد (عامی) از مجتهدی که دارای منصب و شرایط افتا است، در خواست بیان حکم شرعی، در یکی از موضوعات فرعی عملی نماید؛ به بیان دیگر، طلب فتوا از مرجع تقلید را استفتا می‌گویند. در حقیقت، استفتا، لازمه وجوب تقلید عامی از مجتهد جامع‌الشرایط است.

مورد دوم: به صورت کلی پرسش و درخواست فتوا را استفتا گویند. می‌توان گفت، در میان فقهای غیر معاصر با چنین پرسش و پاسخ مستقیمی مواجه نیستیم و اگر پرسش و پاسخی پیرامون موضوع یاد شده (وجوب مناره در معماری مساجد) شکل گرفته، در زمان پیامبر اسلام و یا امام معصوم بوده و فقها به نقل و تحلیل آن پرداخته‌اند. در میان عده کثیری از فقهای غیر معاصر با وجود کتاب و رساله مشخص فقهی، سخنی از جایگاه مناره در معماری مساجد بیان نشده است؛ به طور مثال: در رساله جامع عباسی (جامع عباسی کتابی است در فقه شیعی، نوشته شیخ بهایی که به درخواست شاه عباس اول در فقه و به زبان فارسی نگاشته شده است). در فصل احکام در مساجد از چهل و یک امر که تعلق به مسجد دارد (دوازده امر سنت، هفده امر مکروه و یازده امر حرام) سخن به میان آمده، اما در مورد مناره بحثی مطرح نگردیده است. در این میان در بین تعداد محدودی از فقهای غیر

معاصر، بحث ضرورت ساخت مناره در مساجد از نگاه پیامبر اسلام و ائمه، مطرح گردیده است؛ همچون: تالیفات محمد بن الحسن طوسی؛ بدیهی است در صورت نقل قول از پیامبر اسلام و ائمه اطهار و تحلیل و تفسیر آن سخن توسط فقیه، به طور حتم و یقین بعد از اطمینان از صحت و سقم موضوع به درج و تحلیل آن پرداخته شده است.

ضرورت ساخت مناره در مساجد از نگاه فقهای غیر معاصر (فقهای که هم دوره فقهای معاصر نیستند)

۱. محمدباقر مجلسی: علامه مجلسی نقل می‌کند: مسجد رسول خدا(ص) مناره نداشت و بلال بر زمین اذان می‌گفت (علامه مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۱۱).

۲. محمد بن حسن طوسی معروف به شیخ طوسی:

الف) شیخ طوسی نقل می‌کند: از موسی بن جعفر(ع) پیرامون استحباب اذان بر مناره سوال شد، جواب داد: همانا برای رسول اکرم(ص) بر روی زمین اذان می‌گفتند و در آن زمان مناره‌ای نبود (شیخ طوسی، ۱۳۶۴: ۳۰۷).

ب) در این رابطه می‌توان به سخنی از امام عسکری(ع) نیز اشاره کرد، شخصی به نام ابوهاشم جعفری گفته است: نزد امام عسکری(ع) بودم. امام(ع) فرمود: هنگامی که قائم آل محمد قیام کند فرمان می‌دهد تا مناره‌ها ویران شود. ابوهاشم می‌گوید: بی آنکه از امام(ع) سوال کنم با خود گفتم چرا چنین شود؟ امام(ع) رو به من کرد و فرمود: ساختن مناره در مسجد بدعت است (شیخ طوسی، ۱۳۸۷: ۱۲۳).

۳. محمد بن یعقوب کلینی: محمد بن یعقوب کلینی از ابا عبدالله جعفر بن محمد (علیه السلام) نقل می‌کند: «طول دیوار مسجد رسول خدا به اندازه قامت انسان بود هرگاه وقت نماز داخل می‌شد، رسول خدا به بلال می‌فرمود: ای بلال بالای دیوار برو و با صدای بلند اذان بگو...» (کلینی، ۱۳۵۰: ۱۲).

جدول شماره ۵. وجوب مناره در مساجد از دیدگاه فقها و محدثان غیر معاصر مذهب شیعه

نام	دیدگاه	نتیجه گیری
محمد باقر مجلسی	مسجد رسول خدا(ص) مناره نداشت و بلال بر زمین اذان می‌گفت.	در بین فقهای غیر معاصر، علامه مجلسی و کلینی به صورت مستقیم اعلام نظری نداشته‌اند؛ اما از نگاه سیره پیامبر اسلام به طرح موضوع پرداخته‌اند. و همین طور در بخش‌هایی از گفته‌های شیخ طوسی در مورد ضرورت ساخت مناره، به ذکر سیره عملی پیامبر اسلام در این زمینه پرداخته شده است که می‌دانیم سیره پیامبر اسلام خود یکی دیگر از منابع فقه شیعه است که آن را «سنت» نام نهاده‌اند.
محمد بن حسن طوسی معروف به شیخ طوسی	الف) شیخ طوسی نقل می‌کند از موسی بن جعفر(ع) پیرامون استحباب اذان بر مناره سوال شد، جواب داد: همانا برای رسول اکرم(ص) روی زمین اذان می‌گفتند و در آن زمان مناره‌ای نبود. ب) ساختن مناره در مسجد بدعت است.	اما شیخ طوسی در بخش دیگری از بیان خود در مورد ضرورت ساخت مناره به صورت مستقیم به رد جایگاه مناره در معماری مساجد پرداخته است.
محمد بن یعقوب کلینی	هرگاه وقت نماز داخل می‌شد، رسول خدا به بلال می‌فرمود: ای بلال بالای دیوار برو و با صدای بلند اذان بگو (مناره‌ای در زمان پیامبر اسلام وجود نداشت).	
محمد باقر مجلسی، شیخ طوسی، محمد بن یعقوب کلینی	با استناد به دو مسئله: ۱. سیره پیامبر اسلام (سنت): یکی دیگر از منابع فقه شیعه) ۲. نقل قول مستقیم از امام معصوم، پیرامون جایگاه مناره در معماری مسجد، به بیان دیدگاه و نظر خود پرداخته‌اند.	نفی و رد جایگاه مناره در معماری مساجد

مأخذ: نگارندگان

نتیجه گیری	پاسخ استفتا	نام
کراهت، بلندتر کردن مناره از سطح بالای مسجد.	مکروه است بالاتر بودن مناره از سطح بالای مسجد.	آیت الله بهجت
	از مکروهات شمرده شده است. رفع مناره از پشت بام مسجد.	آیت الله سیستانی
	از جمله مستحبات مسجد، مسطح بودن مناره با دیوار و سقف مسجد است. «از جمله مکروهات، بالا بودن مناره از سطح مسجد است».	آیت الله محمد ابراهیم جناتی
	ساخت مناره‌هایی که بلندتر از سقف مسجد باشند، شرعاً مکروه است.	آیت الله خامنه‌ای

مأخذ: نگارندگان

نتیجه گیری

مسجد محلی خاص برای عبادت خداوند و یکی از مکان‌های مقدس اسلامی است. خداوند به دلیل اهمیت مسجد نسبت به دیگر مکان‌ها، مسجد را به خود منسوب کرده و متعلق به خود دانسته تا مزیت آن بر دیگر مکان‌ها روشن شود. اختصاص مسجد به خداوند که منزله از صفات حسی است، اشارتی است بر اینکه مسجد مورد توجه خاص ذات اقدس اوست. بنابراین در برپایی آن می‌بایست تمامی جنبه‌های مختلف را از منظر احکام اسلامی و فقهی مرتبط با معماری مسجد به دقت مورد بررسی قرار داد. از این نظر در این پژوهش به بررسی و تحلیل دیدگاه فقه شیعه (دوازده امامی) پرداخته شده است. در رابطه با بررسی احکام فقهی شیعیان می‌بایست منابع فقه شیعه دوازده امامی مورد بررسی قرار گیرد، در این پژوهش به بررسی دو بخش از منابع فقه شیعه، قرآن و اجماع در زمینه ضرورت ساخت مناره در مساجد پرداخته شد. در بخش قرآن، با توجه به تحلیل و تفسیر آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه و استنتاج از مباحث مرتبط با آیه ۱۸ سوره توبه، می‌توان گفت، ساخت مناره در مساجد، فاقد مشروعیت فقهی لازم است. در بخش اجماع به بررسی و تحلیل، دیدگاه فقهای معاصر و غیر معاصر مذهب شیعه دوازده امامی پرداخته شد و با توجه به بررسی و تحلیل‌های انجام گرفته، می‌توان گفت: فقهای معاصر و غیر معاصر نظر یکسانی پیرامون وجوب مناره در مساجد ندارند، به طور کلی از دیدگاه فقهای غیر معاصر، مناره همخوانی لازم را با معماری مساجد ندارد؛ اما از دیدگاه فقهای معاصر، ساخت مناره در مساجد، اشکالی ندارد؛ اما ساخت مناره‌هایی که بلندتر از سقف مسجد باشند را شرعاً مکروه دانسته‌اند. در مقاله آینده می‌توان دیدگاه سنت و عقل را به عنوان دو بخش دیگر از منابع فقه شیعه، در مورد ضرورت مناره در معماری مساجد مورد بررسی و تحلیل قرار داد.

۲. فقهای معاصر

فقهای معاصر مذهب تشیع در دو بخش مرتبط با جایگاه مناره به استفتائات پاسخ داده‌اند: الف) ضرورت ساخت مناره در مساجد. ب) ضرورت ساخت مناره یا مناره‌های بلند و مرتفع در مساجد.

الف) ضرورت ساخت مناره در مساجد از نگاه فقهای معاصر

- آیت الله سیستانی: اشکال ندارد (سیستانی، ۱۳۹۴: استفتائات).
- آیت الله شبیری زنجانی: برای اماکن مذهبی جایز است (شبیری زنجانی، ۱۳۹۴: استفتائات).
- آیت الله صافی گلپایگانی: مانعی ندارد (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۴: استفتائات).
- آیت الله مکارم شیرازی: ساخت مناره ضروری نیست؛ ولی اگر باعث شکوه مسجد شود کار خوبی است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۴: استفتائات).
- آیت الله نوری همدانی: مادامی که اسراف محسوب نشود مانعی ندارد (نوری همدانی، ۱۳۹۴: استفتائات).

جدول شماره ۶. وجوب مناره در مساجد از دیدگاه مراجع معاصر مذهب شیعه

نتیجه گیری	پاسخ استفتا	نام
از نگاه بیشتر فقهای معاصر وجوب مناره در مساجد، مانعی ندارد.	اشکال ندارد.	آیت الله سیستانی
	برای اماکن مذهبی جایز است.	آیت الله شبیری زنجانی
	مانعی ندارد.	آیت الله صافی گلپایگانی
	ساخت مناره ضروری نیست؛ ولی اگر باعث شکوه مسجد شود کار خوبی است.	آیت الله مکارم شیرازی
	مادامی که اسراف محسوب نشود مانعی ندارد.	آیت الله نوری همدانی

مأخذ: نگارندگان

ب) ضرورت ساخت مناره یا مناره‌های بلند و مرتفع در مساجد از نگاه فقهای معاصر

- آیت الله بهجت: مکروه است بالاتر بودن مناره از سطح بالای مسجد و اقرب ارتفاع کراهت است به سبب ضرورت و حاجت، اگر مقرون به مفسده نباشد. (بهجت، ۱۳۹۳: استفتائات)
- آیت الله سیستانی: از مکروهات شمرده شده است بلند کردن دیوارهای مسجد یا رفع مناره از پشت بام مسجد (سیستانی، ۱۳۹۳: استفتائات).
- آیت الله محمد ابراهیم جناتی: از جمله مستحبات مسجد، مسطح بودن مناره با دیوار و سقف مسجد است. «از جمله مکروهات، بالا بودن مناره از سطح مسجد است» (جناتی، ۱۳۸۶: ۱۴۶).
- آیت الله خامنه‌ای: ساخت مناره‌هایی که بلندتر از سقف مسجد باشند، شرعاً مکروه است. مناره (محل اذان گفتن) باید همسطح خود مسجد یا پایین‌تر از آن باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: استفتائات).

پی‌نوشت‌ها

۱. شیعه دوازده امامی یا اثنی‌عشری نام مذهب تشیع در دین اسلام است که به امامت ۱۲ امام پس از پیامبر اسلام، باور دارند. درباره تاریخ پیدایش شیعه، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که برخی پیدایش شیعه را پس از ماجرای سقیفه بنی ساعده می‌دانند (ابوزهره، ۱۳۸۴: ۲۳).
۲. در زبان عربی مناره را به سه نام خوانده‌اند: ماذنه، صومعه، مناره (کرسول، ۱۳۹۳: ۱۵).
۳. آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه مهم‌ترین آیات قرآن در زمینه حق و صلاحیت طرح و ساخت، تعمیر و آبادانی مساجدند. کلمه مسجد ۲۸ بار در قرآن ذکر شده، ۲۲ بار به صورت مفرد (مسجد) و ۶ بار به صورت جمع (مساجد). (طبرسی، ۱۳۹۰: ۱).
۴. در بررسی‌های رایج عمل آمده توسط نگارندگان در رابطه با وجوب مناره در مساجد، پاسخ و نظر، علما و فقهای (معاصر و غیر معاصر) که در منابع مختلف، موجود و در دسترس بود، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. بدیهی است در صورت عدم ذکر نام سایر فقها، نقطه نظری از آنها پیرامون موضوع مذکور یافت نشده است.
۵. در قرآن اشاره مستقیمی به جایگاه مناره در معماری مساجد نشده است.
۶. مفهوم این کلمه يك مفهوم وسیع است. مشرکان و بت پرستان نه حق شرکت در ساخت مساجد را دارند و نه تعمیر و بنای ساختمان مساجد و همه این امور باید به دست مسلمانان انجام پذیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۳۷۸). با توجه به معنای *يَعْمُرُوا*، تمامی مراحل و امور مربوط به طرح و ساخت، تعمیر و آبادانی مسجد را شامل می‌شود.
۷. الف) گرچه شأن نزول آیه درباره مسجد الحرام است، ولی حکم آن برای همه مساجد است و به همین جهت کلمه «مَسَاجِدُ» به کار رفته است، نه «مَسْجِدِ الْحَرَامِ». ب) در ساخت بنای مساجد و بنیادهای دینی و فرهنگی مسلمانان، کفار و مشرکان حق دخالت ندارند «ما كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ» (پ) در ساخت و اداره مراکز و نهادهای مقدس، پول ناهلان را نگیرید، تا دخالت و افتخار و توقع نداشته باشند «ما كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ». ت) عمل به تنهایی مهم نیست، نیت نقش اصلی را دارد «ما كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا». ث) نه هر درآمدی مشروع است و نه هر مشارکتی ارزشمند؛ مبدا به عشق ساخت مساجد، کفار در امور دینی نفوذ کنند «أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ». ج) کسانی که تظاهر به بی‌دینی می‌کنند، حق دخالت در امور مذهبی و دینی را ندارند «شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ». د) مشرک همان کافر است «لِلْمُشْرِكِينَ ... شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ». ح) کفر، سبب نابودی و فساد و بی‌ارزش شدن اعمال نیک است «بِالْكَفْرِ ... حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۳۷۹).
۸. چه کسانی حق ساخت مساجد را دارند: از جهت اعتقادی، ایمان داشتن به مبدأ و معاد «آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ». از نظر عملی، برپا داشتن نماز و پرداخت زکات «أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ». از غیر خدا نمی‌ترسد «لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۳۷۷؛ قرآنی، ۱۳۸۳: ۳۹۴).
۹. منظور محققان و مورخان غیر شیعه است.
۱۰. از آنجایی که بررسی همه منابع تاریخی در این نوشتار نمی‌گنجد، به بررسی شاخص‌ترین و مهم‌ترین آثار پژوهشگران تاریخ هنر و معماری اسلامی بسنده شده است.
۱۱. پاسخ استفتائات مراجع و فقهای معاصر و غیر معاصر به ترتیب حروف الفباست.

فهرست منابع و مراجع

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۷۵) **لسان العرب**. بیروت: دار صادر.
۲. ابن نجار، محمد بن محمود (۱۴۲۷ق). **الدرة الثمينة في اخبار المدينة**. بیروت: شركة دار الأرقم بن أبيالأرقم.
۳. ابوزهره، محمد (۱۳۸۴). **تاريخ المذاهب الاسلاميه**. ترجمه علیرضا ایمانی، قم: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
۴. اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ (۱۳۹۶). **هنر و معماری اسلامی**. ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات سمت.
۵. احمدیان کیسمی، علی؛ گندمی، ناهیده؛ آیتی، حمید؛ ملایی، کامبیز و بزرگی، محمدرضا (۱۳۹۶). «بررسی مقایسه‌ای مساجد عربی- اسلامی با مساجد ایرانی- اسلامی»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**. شماره بیست و نهم، صفحه ۶۴-۵۱.
۶. **استفتاء از دفاتر آیات عظام** (۱۳۹۴). سیستانی، شبیری زنجانی، صافی گلپایگانی، مکارم شیرازی و نوری همدانی، «ضرورت ساخت مناره»، توسط سایت اسلام کوئست:
<https://www.islamquest.net/fa/archive/question/fa57022#>
۷. اسحاق، محمد (۱۳۵۶). **السير و المغازی**. قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۸. ام. بلوم، جانانان (۱۳۸۱). «مبنای پیدایش مناره از دیدگاه کرسول»، **نشریه علمی پژوهشی صفا**. ترجمه محمدرضا بذلجو، سال دوازدهم، شماره سی و پنجم، صفحه ۱۲۸-۱۲۳.
۹. بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۶۱). **سفرنامه ابن بطوطه**. ترجمه محمدعلی موحد، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۰. بهجت، محمدتقی (۱۳۹۳). **استفتائات**. پایگاه تخصصی مسجد.
<http://www.masjed.ir/fa/article/1215>
۱۱. بیهقی، احمد بن حسین (۱۳۸۷). **السنن الکبری**. جلد دوم، تحقیق: عطا، محمد عبد القادر. قم: موسسه فرهنگی تبیان.
۱۲. بیهقی، احمد بن حسین (۱۳۶۱). **دلائل النبوه**. جلد دوم، ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۳. پایادوپولو، الکساندر (۱۳۶۸). **معماری اسلامی**. ترجمه حشمت جزنی. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
۱۴. جعفریان، رسول (۱۳۸۲). **آثار اسلامی مکه و مدینه**. تهران: انتشارات مشعر.
۱۵. جناتی، محمد ابراهیم (۱۳۷۰). **منابع اجتهاد**. تهران: انتشارات کیهان.
۱۶. جناتی، محمد ابراهیم (۱۳۸۶). **المساجد و احکامها فی التشريع الاسلامی**. نجف: بی ناشر.
۱۷. حتی، فیلیپ (۱۳۸۰). **تاریخ عرب**. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۸. حجت، مهدی (۱۳۸۶). «سنت در معماری: هم اصیل، هم به روز»، **فصلنامه آبادی**. مصاحبه توسط نرگس مروجی، شماره ۵۴، صفحه ۱۳۳-۱۲۸.
۱۹. حسینی میلانی، علی (۱۳۹۳). **پیشوایان معصوم علیه السلام**. قم: مرکز تحقیقات اسلامی.
۲۰. حمزه نژاد، مهدی و عربی، مانده (۱۳۹۳). «بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرای معاصر»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**. شماره پانزدهم، صفحه ۶۱-۴۷.
۲۱. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳). **نهایی شدن استفتائات**:
<http://www.hamandishi.ir/news/176790/>

اسلامی»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی. شماره ششم، صفحه ۴۶-۴۱.

۴۴. کرسول، کی.ای.سی. (۱۳۹۳). **گذری بر معماری متقدم مسلمانان**. ترجمه مهدی گلچین، تهران: انتشارات متن.

۴۵. کلینسی، محمد بن یعقوب (۱۳۵۰). **فروع کافی**. جلد دوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۴۶. کونل، ارنست (۱۳۶۸). **هنر اسلامی**. ترجمه هوشنگ طاهری، تهران: انتشارات توس.

۴۷. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۶۳). **بحار الانوار**. جلد شانزدهم و پنجاه هفتم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۴۸. مصطفی، صالح (۱۳۷۲). **مدینه منوره**. ترجمه صدیق و سمنی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۴۹. مطهری، مرتضی (۱۳۸۸). **آشنایی با علوم اسلامی**. جلد سوم، تهران: انتشارات صدرا.

۵۰. مظفر، محمدرضا (۱۳۸۶). **اصول الفقه**. جلد دوم، قم: انتشارات سید عبدالله اصغری.

۵۱. مغربی، نعمان بن محمد (۱۳۸۷). **شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام**. قم: جامعه مدرسین.

۵۲. مقریزی تقی الدین (۱۳۳۸). **الخطط المقریزیه**، المساءة بالمواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار. لبنان: منشورات دارالعرفاء لبنان.

۵۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳). **ترجمه قرآن کریم**. قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.

۵۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۷). **برگزیده تفسیر نمونه**. جلد هفتم، تهران: دارالکتب اسلامیه.

۵۵. نجفی، علی (۱۳۸۱). «تحقیقی پیرامون مناره او ۲»، **نشریه علمی پژوهشی درس هایی از مکتب اسلام**. شماره پنجم و هفتم، صفحه ۶۸-۶۲ و ۶۷-۶۰.

۵۶. النعمی دمشقی، عبدالقادر بن محمد (۱۹۸۸ق). **الدراس فی تاریخ المدارس**. دمشق: مکتبه الثقافه الدینیة.

۵۷. نوبهار، رحیم (۱۳۷۸). «معماری مسجد از دیدگاه متون دینی»، **مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده**. جلد دوم، شماره ۲، صفحه ۲۸۶-۲۴۱.

۵۸. هشام، ابومحمد عبدالملک (۱۳۹۲). **السیرة النبویة**. ترجمه مسعود انصاری، تهران: انتشارات مولی.

۵۹. هیکل، محمد حسین (۱۳۵۸). **فی منزل الوحی**. قاهره: دارالمعارف.

۶۰. هیلن برند، روبرت (۱۳۹۳). **معماری اسلامی، شکل، کارکرد و معنی**. ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی. تهران: انتشارات روزنه.

۲۲. داعی الاسلام، سید محمد علی (۱۳۶۵). **فرهنگ نظام**. جلد پنجم، تهران: کتابخانه دانش.

۲۳. رامپوری، محمد غیاث الدین بن جلال الدین (۱۳۹۳). **غیاث اللغات**. ترجمه منصور ثروت، تهران: نشر امیر کبیر.

۲۴. زنجی سبزی، محمود بن عمر بن محمود (۱۳۶۴). **مهذب الاسماء فی مراتب الاشیاء**. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

۲۵. سجستانی، ابی داود (۱۳۸۰). **سنن ابی داود**. کویت: مؤسسه غراس للنشر والتوزیع.

۲۶. سمهودی، نورالدین (۱۳۷۶). **خلاصة الوفاء بأخبار دار المصطفی**. ترجمه سید کمال حاج سیدجوادی، جلد اول و سوم، تهران: مشعر.

۲۷. سیستانی، سید علی (۱۳۹۳). **استفتانات**: <https://www.isna.ir/news/91060703664/>

۲۸. سیفیان، محمد کاظم (۱۳۷۹). «نصوص دینی و نقش انسان در معماری مساجد»، **نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی**. شماره ۸، صفحه ۱۰۷-۱۰۱.

۲۹. شرتونی، سعید (۱۳۸۵). **اقرب الموارد فی فصیح العربیة و الشوارد**. تهران: نشر اسوه.

۳۰. شریف قرشی، باقر (۱۳۸۰). **حیة الامام الحسین**. ترجمه سیدحسین محفوظی، قم: بنیاد معارف اسلامی.

۳۱. شوازی، آگوست (۱۳۹۵). **تاریخ معماری**. ترجمه لطیف ابوالقاسمی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۳۲. صفی پوری شیرازی، عبدالرحیم بن عبدالکریم (۱۳۹۰). **منتهی الارب فی لغة العرب**. تصحیح و تعلیق: محمدحسن فوادیان و علیرضا حاجیان نژاد، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۳۳. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰). **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**. ترجمه حسین نوری همدانی و ضیاء الدین نجفی، جلد دوم، تهران: فراهانی.

۳۴. طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). **مجمع البحرین**. ترجمه میرزا اسماعیل بن زین العابدین تهرانی، جلد سوم، تهران: نشر مرتضوی.

۳۵. طوسی، محمد بن الحسن (۱۳۶۴). **تهذیب الاحکام**. ترجمه حسن موسوی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۳۶. طوسی، محمد بن الحسن (۱۳۸۷). **الغیبه**. ترجمه مجتبی عزیزی، قم: جمکران.

۳۷. علام، نعمت اسماعیل (۱۳۸۲). **هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی**. ترجمه عباس تفضلی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

۳۸. غفاری، علی اکبر (۱۳۸۶). **تعلیقات بر تهذیب الاحکام شیخ طوسی**. تهران: دارالکتب الاسلامیه تهران.

۳۹. فتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۷۵). **روضة الواعظین و بصیرة المتعظین**. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، جلد اول، قم: انتشارات رضی.

۴۰. فریشلر، کورت (۱۳۶۹). **امام حسین و ایران**. ترجمه ذبیح الله منصوری. تهران: انتشارات جاویدان.

۴۱. قرائتی، محسن (۱۳۸۳). **تفسیر نور**. جلد سوم، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.

۴۲. کاتب واقدی، محمد بن سعد (۱۳۷۴). **الطبقات الکبری**. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، جلد اول، تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه.

۴۳. کاظمی، سید محمد و کلانتری خلیل آباد، حسین (۱۳۹۰). «ابزارهای پیام رسانی معنوی در معماری مسجد با تأکید بر نقش ایدئولوژی

Recognizing the Position of the Minaret in the Architecture of Mosques from the Point Of View of Shiite Jurisprudence

Amir Sadeghi Nejad

Ph.D. student of architecture, Department of Architecture, Faculty of Art, Architecture and Urbanism, Kerman Branch, Islamic Azad Unievrsity, Kerman, Iran

Abbas Masoudi *(Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art, Architecture and Urbanism, Kerman Branch, Islamic Azad Unievrsity, Kerman, Iran

* masoudiabbas@gmail.com

Abstract:

During different historical periods, a significant number of elements and components of the mosque, such as the minaret with different appearances and bodies, have been displayed and used in mosques and it seems that it has become an integral part of the mosque over time. Architects, researchers and scholars have expressed a variety of analyzes, theories and interpretations with different views on the position of the minaret in the architecture of mosques. However, there is no mention of the attitude of the Twelver Shiite jurisprudence regarding the position of the minaret in the architecture of mosques, and this issue is still facing ambiguous points. While the minaret has been used in mosques for centuries, some scholars consider single-minaret mosques as a symbol of Sunnis and mosques with two minarets as a symbol of the Shiite religion. This research tries to study the necessity of the minaret in the architecture of mosques in the attitude of Shiite jurisprudence. The rules of Shiite jurisprudence of the Twelve Imams are obtained through research in the Qur'an, Sunnah, consensus and reasoning. Since it is not possible to study all the sources mentioned in this research, studying the Qur'an and the consensus will be sufficient. The present research is fundamental in terms of subject matter and is considered qualitative from the perspective of research method. The data collection method of the research is through library and data analysis method is of content analysis type. The results of this study show the commonalities and differences in the attitude of the Qur'an and consensus on the necessity of requiring a minaret in mosques. According to the analysis, interpretation and elaboration of verses 17 and 18 of Surah Tawbah (Quran) and analyzing the content of the attitude of contemporary and non-contemporary (i.e. who are not at the same time as contemporary) authorities and jurists of the Shiite religion (consensus) regarding the necessity of minaret in the architecture of mosques, In general, it can be said that from the viewpoint of the Qur'an and non-contemporary jurists, the minaret does not have the necessary harmony with the architecture of mosques. In contemporary jurists' attitude, there is nothing wrong with the minaret in mosques; but the minarets or tall minarets in the mosques are considered disapproved.

Keywords: Minaret, Mosque Architecture, Twelfth Imami Shiite Jurisprudence, Quran, Consensus.